

- Публикацията е допълнена и преработена част от монографично изследване със заглавие "Видовите основи в българските диалекти - семантично и морфонологично изследване", прието за печат от научния съвет при Института за български език към БАН с прот. № 2 от 19-20.07.2000 г., депозирано в Централна техническа библиотека на 19.09.2000 г. под № Нд 246/2000. -

- Лучия Антонова-Василева -

НЯКОИ СПЕЦИФИЧНИ ВОКАЛНИ РЕДУВАНИЯ ПРИ ОБРАЗУВАНЕТО НА ОПОЗИЦИЯТА ПО ВИД В БЪЛГАРСКИТЕ ДИАЛЕКТИ

Участието на фонемните редувания при изграждането на опозицията по вид е особеност, която е била многократно предмет на внимание в славистиката. Специално внимание на редуването и степенуването [alternance] на коренните гласни в глаголните основи у нас обръща още Ал. Балан [Балан, 1954, 102-110]. Отгласните и прегласните редувания на гласни звукове най-често привличат вниманието на морфонологите и всъщност са най-яркият пример за ролята на морфонологичните противопоставяния при оформянето на граматичните опозиции. Така Трубецкой [Трубецкой, 1967] при изясняването на предмета и задачите на морфонологията обръща специално внимание преди всичко на функционалната натовареност на исторически наследения аблаут. С. Бернщейн [Бернщейн, 1968] също се спира на славянските глаголи *знать* - *гонять*, като посочва, че вариантността при тях е породена не от фонетични, а от граматични или лексико-граматични условия. Н. Котова [Котова, 1984] се спира на вокалното редуване *и* - *а* за многократност, като посочва морфемният статус на редуващите се коренни аблаутни гласни. Внимание на граматичната роля на фонемните редувания в глаголната система отделя и Ю. Маслов [Маслов, 1979]. Цялостно изследване на морфологичните и морфонологични маркери, участващи при оформянето на

опозицията по вид на българския глагол в системата на СБКЕ извършва Х. Арънсън [Aronson, 1968, 91-104]. И на диалектно равнище редуванията на гласни и съгласни, отразено при двойките глаголи от св. и несв. в., е отбелязвано от изследователите, като в последно време се проследяват системно морфонологичните редувания, участващи при оформянето на опозицията по вид.

Особен интерес в това отношение заслужават старинните типове вокални алтернации, които се откриват в диалектите. Те показват връзката на съвременната опозиция по вид с по-старите опозиции по начин на протичане на действието. Това проучване си поставя за цел да проследи вокалните редувания от типа [e] - [o] и [o] - [a] между глаголите от св. и несв. вид, както и съпътстващите ги специфични консонанти и акцентни редувания в диалектите.

Глаголите с корен *-нес-* от типа *донеса - донося*, са типичен случай на глаголи за движение, където глаголът от несв. в. е образуван с представка от т. н. неопределено-моторни основи (Венедиктов, 1961, 97-99). Противопоставянето отразява праславянското и старобългарско противопоставяне [e] - [o] по насоченост (кратност) — ненасоченост (многократност). Чрез наставка *-и-* и отглас в корена на глагола се образуват производни глаголи с итеративно (повторително значение [вж. Първанов].

Срв. стб. *нести - носити* [вж. Венедиктов, 1965; Анастасов, 1986; Граматика 1993], както и *изнести, изнесѡ св. - износити, изношѡ несв. - 'изнасям'; наносити, nanoшѡ несв.; приносити, приношѡ несв. [Мъжл., СТБР]. Според Г. К. Венедиктов [Венедиктов, 1961] загубата на глаголите от типа *донося, износя, принося* в български език се дължи на тенденция към унификация на глаголите от несв. в. Той посочва, че старинните облици са били често употребявани до XVIII в. Днес те са чужди на СБКЕ, но се срещат в западните говори и в разположените в съседство балканските диалекти. Срв.: *донесѡм - донѡсим* и др. Год.; *занесѡ - занѡсам, однесѡ - однѡсам, поднесѡ - поднѡсам, разнесѡ -**

разнòсам - Смол., Пирд.; *разнесём* - *разнòсим* - 1. разнасям; 2. пръскам безредно. *Ветарò разнòси шùmките.*; *снòси* несв. само 3 л. - снася; *занòсим се* несв. - шегувам се.; *донòсим, поднòсим* - 1. поднасям някому нещо. 2. подигравам се. *òти поднòсиш човèко, бè?*; *пренòсим, принòсим* несв. - принасям, нося в къщи редовно... *Мажò и фнòгу принòси у кàшчи.* - Самок.; *донесём* - *донòсим* - Дим/Царибр.; *снесём* - *снòсим* - Кюст.; (с акцентно редуване *b - a*), *поднòсим, пронòсим, снòсим* - Соф.; *внòси* - *Мàшкото внòси у кàшти, а жèнското изнòси.* - Стдим. (с постоянно ударение тип *a*); *ìзнеса* - *изнòса* - Банат (с акцентно редуване тип *c - a*). Срв. и Кук.: - *Вампиро отишгъл и износил во воденицата ногу пари.* Подобни редувания, но с различна конкретна реализация са отбелязани и в говора на с. Гол. Пом.: *дунисè* - *дунòса, разнисè* - *разнòса* - с конкретна реализация /и/ ~ [o] на алтернацията; *дунцè* - *дунòс'а* — с конкретна реализация Ø ~ [o] на вокалното редуване и възникване на консонантна алтернация /ц/ ~ [с'] - Гол. Пом. Наличието на това вокално редуване е една архаична особеност на еркечкия говор на с. Голица, показваща общността на балканските говори с диалектите на югозапад. На фонетично равнище подобни успоредици между източните и западните говори са сравнително по-редки, но поради функционалната натовареност на фонемите, участващи при морфонологичните редувания, те запазват в по-силна степен старинните особености и като следствие в по-голяма степен показват единството на българските говори. Това важи особено при алтернациите, участващи при оформянето на опозицията по вид, която според редица изследователи не е чисто граматична, а лексико-граматична [вж. Авилова, 1976]. Дори ако се приеме схващането за чисто граматичния характер на опозицията по вид в СБКЕ, то старинните облици, запазени в диалектите, наследени от опозицията по начин на протичане на действието показват, че на диалектно равнище функционира едно лексико-граматично, а не чисто граматично противопоставяне.

В част от диалектите се обобщава гласна *o* в основата на глаголите от св. и несв. в. Кюст.: *донòса* - *донòсим* - *Донòса си*

вòда с бр̀дето.; но и *снес̀ем - сн̀осим Гòрчане сн̀осат др̀ва.* В този случай производните глаголи от св. и несв. в. се уеднаквяват по основна гласна с изходния — *нося.* Гласна *о* в основата се наблюдава и в говора на с. Еник., Ксант., където несв. в. се образува с наставка *-ова-* > *-оѡ-м:* *̀износ̀ъ, ̀изну̀с̀ъ - изн̀осу̀м.* (с акцентно редуване *с ~ а*, което обхваща само формите за 1 л. ед. ч. сег. вр.)

В Банат в основата на глагола от св. в. също откриваме гласна *о*, но между двойката глаголи е отбелязано и вокално редуване [о] ~ [а]: *изн̀оса - изн̀асам*, като алтернацията е аналогична на тази при глаголите *зар̀два - зар̀д̀вем, раст̀в̀дра - раст̀в̀д̀рем, удг̀ув̀дра - удг̀ув̀д̀рем* и т. н. Подобна алтернация при глаголите с корен —*нес-* се открива и в други говори: *изн̀оса - изн̀асам:* *изн̀оса* (и *изнес̀ъ*) св. - *изн̀асам* несв. - *нося нав̀ън, изнасям. Изн̀асат с̀ъту ут пудр̀ума. Т̀ату изн̀осы ч̀ты̀р т̀в̀ара т̀ор. Уд̀ъта гу ̀й изн̀ела на брег̀ъ.* - Бан. (при наличие на варианти и с вокално редуване *е - и*); *пудн̀ос'ъ - пудн̀ас'ъм* - Греб., Сил.; *разн̀оси - разн̀ас'а* - Гол., Пом.

Редуването [о] ~ [а] е характерно както за СБКЕ, така и за диалектите като цяло, срв. (стб. *въпросити, въпросѡ св. - въпрашати, въпрѡшамѡ* несв. СТБР - срв. диал. *прашам* несв. - *пита*м Прил.) Този тип морфонологично редуване заема най-широко място сред противопоставянето по дуративност - итеративност в праславянски. (Анастасов, 1986, 20) Той е широко разпространен в българския език и в диалектите. В народните говори се наблюдава различие, свързано със затвърдяването на крайната съгласна от основата на глаголите от св. вид. (По подробно за затвърдяването на съгласните и алтернациите от типа [Т] ~ [Т'], както и [д] - [жд], [т] - [шт] между основите на глаголите от св. и несв. в. в рупските говори вж. Antonova, 2000).

Редуването [о] ~ [а] е по-широко проведено в диалектите в сравнение със съответните форми в СБКЕ. То е било по-широко проведено и в стбълг.: *заклати, заколѡ св. - СТБР - закалати,*

закалаѣ несв. Мъжл.; извости, изводѣ св. < вости, водѣ несв. СТБР - избадати, избадѣ несв. - Мъжл. В диалектите така е при глаголите: *раззора (са) св. - раззàрам (са) несв. - само в 3 л. Зазорява (се). Да са дигаме, че почна да са раззàра. Раззòри ли са рàбота ни чàка.* - (с акцентно редуване тип *c ~ a*) - Рад., Врач.; *зъгòлъ (съ) - зъгàл'ъм (съ) несв. - повдигам някому дрехите, за да се види голотата му. - Зъгулè дитèту и гу пучишкѣй! Ни съ зъгàл'ѣй дѣ ти съ глеет рàбутити, чи зку тѣ фàнъ, вèдиш ли купривѣтъ.* - Карл.; *възгàл'ам* - Родоп.; <зàгола> - *загàл'ам; нàстора - настàрам* - (с акцентно редуване тип *c ~ a*) - Ботевгр.; *прèдоѣа - предàѣам* - издоявам овце, за да установя колко мляко ще взема от тях през гозината. Ихт.; *заглàбам (и заглòбвам) - <зàглобим>; избикàл'ам* - Добр., Соф.; *обикòла - обикàл'ам, <премòла> - премàл'ам* - (с постоянно ударение) - Смол., Пирд.; <примòл'ѣ> - *примàл'ъм* - Елена.; <възгòл'ѣ> - *възгàл'ъм* - *Ни съ възгàл'ѣй мърè.; ръзгàл'ъм; Ен., Каз.; <умор'ѣ> - умàр'ъм; <пуддуйѣ> - пуддàѣъм; <ступ'ѣ> - стàп'ъм* - (с акцентно редуване тип *b - a*) -Троян; *избикол'ѣ - избикàл'ъм* - Крѣв., Севл. Както личи от примерите, в следствие на редукцията на гласнато *o* вокалната алтернация често има конкретна реализация */y/ ~ [a]*. Редуването *[o] - [a]* не се реализира в някои диалекти в крайния югозапад - срв. Дебър, Воден: *Зèде да ѣвè вèкат òтфори... тàѣа не му òтфòраше.*

От съпътстващите вокалната алтернация *[o] ~ [a]* консонантни алтернации особен интерес заслужават тези от типа *[шушкав] ~ [гутурален]* - срв. стб. *въ-ложити, въ-ложѣ св. СТБР - полагати, по-лагаѣ несв. Ст. Ян.; стб. изнемошти, изнемогѣ св. - изнемагати, изнемагаѣ несв. - СТБР.*

В диалектите алтернация се откриват *[o] ~ [a]*, съчетана с консонантно редуване *[ж] ~ [г]* се открива при следните глаголи: *полòжим - полàгам* - Год.; *прелòжа - прелàгам* - правя на пластове... Смол., Пирд.; *улòжа - улàгам; слòжа - слàгам* - Банат.; *слòжа - слàгам* - Сев. Павл.; *дулòжѣ - дулàгъм* - Свищ.

(с постоянно ударение тип *a*); *слòжа* - *слàгам* - кротувам, но и *пòложà* - *полàгам*; - (с акцентно редуване тип *c ~ a* при префигираните глаголи и постоянно ударение при глаголите без представка) - Соф.; *зàлужè* - *залàгам*; *пòлужè* - *полàгам* (с конкретна реализация /y/ - [a] на вокалното противопоставяне при акцентно редуване *c ~ a*) - Ропка.; *долàгам* - говоря повече отколкото е необходимо. - Родоп. (За алтернациите от типа [гут.] - [шушк.] вж. и [Антонова, 1993/94]).

Редуване [o] ~ [a] се наблюдава и при глаголите *скоча* - *скачам* - напр.: *скòча* - *скàчем*, *прескòча* - *прескàчем* - Банат., *искòчи* - *искàча*, *пуксòчи* - *пуксàча* (и *пуксàка*), но тук то често се съчетава и с консонантно редуване [к] - [ч]: *скòчим*- *скàкъм* Нс., Вид.; *скàкам* - Чешн., Пловд. Срв. също на диалектно равнище *истòча* св. - *истàчем* несв. - източвам. *Истàче вьну уд бьдьне*. *За истòчат удьта у лавòре*; *растòча* - *растàчем* - точка кори, разточвам. *Мàма растàче лыстà*. ...*За вичèре за растòчат мадньца*. - (с постоянно ударение) - Банат.

В мизийските говори се развива вокално редуване [o] ~ [a], съчетано с консонантно редуване Ø ~ [г]: *раствòри* - *раствàрга*, *утòри* - *утàрга* - Гол., Пом. Това дава основание на някои езиковеди да определят имперфективиращ суфикс -г- (Байчев, с. 179). Според М. Младенов (Младенов, М., 1972) наставката възниква под влияние на наставката -ка- за образуване на глаголи с атенуативен (умалителен) начин на действие.

Консонантна алтернация от такъв тип възниква в диалектите и при глаголите с корен *лез-*, при които тя съпътства вокалното редуване [e] ~ [a], наследено от стбълг. - срв. -лѣсти - възлазити (Dostal, 1954, 377) — срв. в диалектите: *флеза*//*флеа* (и *флезна*) - *флазам*, Ихт.; *улазим* - Нс., Вид.; *флазам* - Габ., Бел.; *влазим* - Говед., Самок.; *влèза* - *влàзам*, *излèза* - *излàзам*; *прелàзам* - Смол., Пирд. В Севл., Троян.: *слàз'ам*, *излàз'ам*, а в Ботевгр., Тетв. - *слàзем*.

На североизток са отбелязани форми с корен -л'аг-, но с мека съгласна л' и със значение на св. в.: *Дъ н вл'агът* (през. св.

в.) в *къшти*. - Провад.; *флѝзъм* несв., *фл'ага*, *фл'аза* св. - Елен.; *Черни манове вл'агава* (аор. св. в.) - Кубр., Попов., Провад. Несв. в. се образува в този район от същата основа, но със суф. **-ва-**: *Със стълба в гърнè да вл'агва* - Търнов., Исперих., Първом. Често срещани при това и при имперфективация със суфикс **-а-** са тези глаголи в говорите в Белом. и Одрин. Трак. *влèгъ*, *флѝгъм*, *слѝгъм*, *излèгъ*, *злѝгът* и др., както *излèгувам*, *излѝгвѝме*, *изл'агвѝ* (Бояджиев, 1991, 86). Подобни несв. облици са отбелязани на югозапад, но с естествен екав изговор на ятовата гласна: *И од таа страна што му влегваше лисицата застана едното куче.* - Лер.; *Се влèгвит, а не се излèгвит.* - Охр., Вел., Деб.

В Кост. се срещат дублетни форми, образувани със суф. **-ва-** и със суф. **-ува-** - срв. Дъмбени, Кост.: *влèгвам* несв., *влèза* св.: *Влèзе о ода̀йата. Не влèгваме со чè о к̀шчата.*; *И ѝаска не влегвам-* му вели *ѝазовчето.*; *Не сестро лисо, ако ти се ѝа̀ди кокошки - влегувай ич не бой се.*; *Ако ти се ѝа̀ди кокошки - влегувай, ѝас не влегвам - не ми држи.* - Кост. Суф. **-ува-** е отбелязан и в Прил.: *Кога к̀е влèгуаш кай судот, пòртата ти се глèдат м̀нòгу ш̀ирока, а кога к̀е излèгуаш - тесна.*; Меглен. Ег. Мак.: *во борба да влегуваме.* Наставките **-ва-** и **-ува-** се срещат на югозапад и при глаголите с *излеза*, *слеза* и техните производни: *Качи се, прèброй 'и, излèгвее т дèвет, слèзи, прèброй 'и излèгвее т дèсет.* - Охр. В Охр. се срещат две причастни форми - с основа **-лег-** и с основа **-лез-**: *Най-седне в̀идел, не в̀идел - ост̀ан̀гле и влегле во водèй̀нцата.*; *С̀ите тр̀и сèстри, за̀едно со т̀атка си о̀шле при ца̀р-от и ѝзлегле пред него.,* но също така и: *Тòй си ѝмал едно х̀убо'о п̀иле, ѝ, кога к̀е ѝзлезел да хòйт к̀ѝшчо м̀ислел, го в̀икнал прѝѝательот си.*; *На̀-вечер, кога к̀е дòйдело в̀реме за лèгвеннèе, к̀е си го зав̀ѝяла м̀ѝжа си во постèльтата, да си сп̀ѝят, а т̀а̀я к̀е си влèзела в 'ода̀йчето, г̀оа да се мòли бòгу.* Охр. Причастните форми *ѝзлезел*, *влèзел* са употребени в състава на форма за преизказано б̀д. вр. - 'щял да излезе', 'щяла да влезе' или имперф. прич. и вероятно на това се дължи появата на корен **-лез-**, характерен за сег. основа на

глагола. Във Вод. обаче *влезела* се употребява като форма за аор. пр.: *Рекла лисицата ошче не влезела у портата.*; *Ка влезела лисицата...’и видел на тоа ред.* Иначе за югозападния дял на българското езиково землище са по-характерни несв. форми, образувани от корен *-лег-* с различни имперфективиращи наставки: *Сèкога Мàра тàка ч̀инела и от жàльба за м̀айка си н̀игде не изл̀егвела от д̀ома.* Охр.; Опозицията св. ~ несв. прич. също се реализира с помощта на имперфектив наставки: *Отк̀ако сл̀егол п̀ак ‘и пр̀ебройал; т̀ога му изл̀егле* (аор. пр. - ‘излезли’) *т̀оку д̀есет.* - *Брд̀йàл, брд̀йал му изл̀егвеле* (имп. пр. - ‘излизали’) *девет.* - Охр. *Произлегува дека тоа се случило не порано од сто, сто и дваесет години.* - Пирин, Ег. Мак.?.; *Од вичо слегве, мор’ мила м̀айко, ил̀яди комити.* - Загор., Кост.

В Кич. също е отбелязана форма с вокално редуване [e] ~ [a] при този глагол, но при наличие на съпътстваща консонантна алтернация [з] ~ [г] - <излезам> - *излагам*: *Г̀ърнал н̀аназад н̀ожот, и гл̀еат, не излагат.* Причината за появата на съгласна [г] в несв. основа вероятно се дължи на разширяване на редуването между гутурални и шушкави или съскави съгласни - срв. *пека* - *изпичам*; *в̀ржа* - *в̀рзвам* и др. Тя обаче е свързана и с образуването на итеративните глаголи разпространени из цялата диалектна територия, но особено често регистрирани в югозападните, рупските и мизийските говори. (Младенов, М. 1972) Особено внимание в случая заслужава появата на съгласна [г] в корена на св. глаголи образувани с наставка *-н-*, регистрирано на северозапад - *с̀ сл̀егн̀ Нс., Вид.*; *изл̀егне, ул̀егнемо* (наред с *изл̀егне*) - Мор. и в Изт. Мак. - *сл̀àгна Вол., Драм.* В Кост. е отбелязана и св. форма *влегна* - образувана от осн. *-влег-* и перфективна наст. *-на-*, както при посочените погоре глаголите *влеза-влезна*: *Ашкетийата си влегна* (аор. св. в.) *текливсос, као у познат чоек, а чувадаро на портата му фатил п̀то и сака да го заколе, зашо без изин вл̀егва* (през. несв. в.) - Черешн., Кост. Срв. и *сл̀егну̀ несв., сл̀егн̀ св. Спр̀àх̀ д̀ждуйту и рик̀ат̀ сл̀егн̀. Ост̀й й̀ зим̀ат̀ п̀висд̀ку, т̀à з̀ сл̀егн̀и.* - Заров., Сол. В случая може да се търси

аналогия с кн. *хлѣзгам* - *хлѣзна*, където *хлѣзна*, *лѣзна* според Ст. Младенов произлиза от по-старо *лѣзгна*. В диалектите: *лѣзгѣм съ* - *пързаям се*. Н. Над., Хаск.; *лѣзгѣм съ*, *лѣзнѣ съ* - Хаск. гр.; *слѣзна са* - *слѣзгам се* - Чешн., Пловд.: *Слѣзни са ти пò-напрѣш.*; *лѣзгам* - *лѣзгам се*, *лѣзна* - *ръгна*, *мушна* - Габ., Бел.; *лѣзгам* и *лѣскам*, *лѣзна* - Смол., Пирд.; срв. и *налѣнсим* - *нахлузя* - Добр., Соф.; но *плѣзгѣм съ* - Троян.; *лѣзгам се* - Стран.; !!! *лѣснувам* - *удрям се* еднократно в нещо - Соф. В диалектите е позната и форма с корен -*лиз*- - *слизна*: *Ногата му се слизна, а сборо не*. Прил.; *лѣзгам* - *плѣзгам се*, *пързаям се* - Соф.; *лѣзгам се*, *лѣзгам* - Чанак. Чат.

В диалектите е разпространено вокално редуване [e] ~ [a] на мястото на [e] ~ [и] и при глаголите с корен *лет*-: *залетѣ* - *залѣтам*, но и *налетѣ* - *налѣтам* (с акцентно редуване тип *b ~ a*) - Тръст., Плев.; *òллета* - *отлѣтам*, *одлѣтам* (с акцентно редуване *c ~ a*), *слѣта* - *слѣтам* падам; *опадвам*; *ѣсен е и шѣмата от дѣрвѣтата слѣта*. (с постоянно ударение тип *a*) - Рад., Врач.; *долетѣм* - *долѣтим* - Год. (с акцентна крива *b ~ a*); *залѣтим*, *налѣтим*, *одлѣтим* - Соф.; *слѣтам* - Габ., Бел.; *влѣтам*, (и *влѣтвам*) *несв.* - *пропадам*; *влизам* *внезапно*. *Влѣтам през вратѣта като ѣла*. - Банат. Тази алтернация отразява старинни особености на опозицията по трайност - итеративност и има успоредици в други славянски езици.

1. 2. Глаголите с корен *лет*- се срещат в диалектите с редуване *e* - *и*, както в книжовния език: *врозлетѣ*- *врозлѣтам*- (с акцентно редуване *b ~ a*) Смол., Пирд.; *залѣтам* *несв.* *Залѣтам фнòгу у кашчи, ѣма не мòжем да надвѣем.*; *облѣтам* *несв.* - *настоятелно обикалям* или *посещавам* *някого...* *самок.* гр., но в много диалектни райони се наблюдава редуване [e] ~ [a]: *влѣта* - *влѣтам*, което има успоредици в други славянски езици - срв. *latac'* - *lecies'*, като противопоставянето е наследено от праславянската опозиция *дуративност* - *итеративност* (вж. по-долу).

В диалекта на с. Гол., Пом. вокално редуване [e] ~ [a] се открива при глаголите *намèри* - *нам'арга*, като там то е съчетано с консонантно редуване Ø ~ [г] (вж. Байчев, с. 179).

Вокалната алтернация [o] ~ [a] се съпътства от консонантно редуване [ч] ~ [к] при следните глаголи: *уттòчъ* св. - *уттàкъм* несв. - поръбвам и зашивам гайтан на сукман, гащи или пояс. Карл. (с постоянно ударение тип *a*; *прèточа* св. - *претàкам* несв. - Ихтим. (с акцентно редуване *c* ~ *a*); *претàкам* - Соф.; *ис-точа* - *истàкам* (течност на съд, за разлика от *истòчвам* - има вс. значения на *точа*) - Смол., Пирд. и др. В някои диалекти не се реализира консонантно редуване, а се обобщава вариантът на шушкава съгласна в основата: *претàчам* - Габ., Бел.; *утòчи* - *утàча* - Гол., Пом. - срв. стб. *источити*, *источж* св. - *източа*; *истеци*, *истекж* св. - *изтека*; *истачати*, *истачаж* несв. - *източвам* - СТБР.

Редуването [o] ~ [a] не се реализира в банатския говор при глагола *залòжа* св. - *залòгам* несв. - *залагам*... *Луку и залòгал бундата*.; *залавям* се, *започвам*. *Тийа хòра са се залòгалы да игрàйт на г'инды*.; *настоятелно* искам, *изисквам*. *На у̀тре р̀ану б̀аба се й залòгала на д̀еда да у̀т̀иди у гур̀џта за д̀џрву*.

За разлика от СБКЕ вокалното редуване [o] ~ [a] в диалектите се откривава и при глагола - *бодa* (стб. *вости*, *водж* СТБР - *избадати*, *избадаж* - Dostal, 517, 572), като консонантната алтернция има различна конкретна реализация: *прòбодa* св. - *пробàждам* несв. (и *пробàдам*, *пробòждам*) - Рад., Врач.; *набодèм* - *набàцам* - Год.; *забодèм* св. - *забàцам* несв. - *Кигà перка̀руемо г̀нòй на н'̀ивуту, н̀ие го забàцамо з желèзну в̀илу и йу тов̀аримо*. - Бур., Слив.; *прубàждъ м̀ъ пуд рибрòту* - Троян; както и без реализация на конс. ред.: *избàдам*, *набàдам* - Момч., См.; *зàбуда* - *забàдам* - Ропка; *з̀ьбàд̀ъм* - Хаск. гр.; В някои диалекти при този глагол се образува несв. в. с наставка **-ова-**, при което съгласната *д* изпада - т. е. реализира се консонантна

алтернация [д] ~ Ø: *избудъ* св. - *избòвъм* несв.- *Избòвъм д̀упкь и ну т'а̀х сèт'н'ъ шийъ*. - Заров., Сол.

При съпоставка със стб. се установява, че има два глагола от св. в.: *извлачити, извлачъ* св., но и *извлъшти, извлъкъ* св. - СТБР, които съставят опозиция по начин на протичане на действието - продължителност, нецеленасоченост - еднократност, насоченост; срв. и: *сзвлачити, сзвлачъ* несв. - Мъжл., но и *сзвлъшти, сзвлъкъ* св. Ст. Ян. Вероятно именно наличието на този тип двойки глаголи е допринесло до широкото разпространяване на аломорфите със шушкава съгласна в основата в диалектите. (вж. Антонова, 1993/94). Но обикновено в литературата разширяването на аломорфите със съгласни *ж, ч, ш* се свързва с депалатализацията (Scatton, 1990, Георгиев, 1977).

В диалектите при образуването на видовата двойка на производни глаголи от глагола *водя* е отбелязано редуване [e] ~ [o] + [д] ~ [жд]. Изходният глагол в стб. *вести, ведъ* - несв. и св. в. СТБР., срв. производните *навести, наведъ* - *наводити, навождъ* - СТБР; *извести, извежъ* св. - 'изкарам, извозя' - *изводити, извождъ* несв. - 'извеждам' - Мъжл.; *наводити, навождъ* несв.; *отъводити, отвождъ* несв.; *провоодити, провождъ* св. - *проваждати, проваждакъ* - Мъжл. Вокално-консонантната алтернация, наследена от стб., се среща в Троянско: <*разведò*> - *развòждъм; зъвòждъм* (с акцентна крива *b ~ a*); в говора на с. Смол., Пирд. е обобщена гласна [o] в основата на св. и несв. в. *завòда са - завòждам са; отвòдам, отвòждам* (с постоянно ударение тип *a*), като се реализира само консонантна алтернация, но при други производни глаголи от същия корен се реализира само вокалната алтернация. Гласна -o- в корена се обобщава понякога и в Ерк.: *провòд'а - провòждам. Кат стàне в̀иратну мом̀ичето, провòждат жен̀ихле*. - Ерк.; *пруòда и прòда* св. - *прòждем* несв. - *изпращам, провождам. Прòждет м̀айк'ата и башт̀ата да*

иштат мумѣта. За ма прѡды пу пѡштата стѡ лѣя. Г'и и прудѡла на шкула. Банат.

Вокална алтернация [e] - [o] без реализация на консонантно редуване се среща в Пирд.: *наведà - навѡдам, сведà - свѡдам* - Смол., Пирд. (с акцентна крива *b ~ a*). Срв. също *хувидè - хувѡд'а* (с вокално редуване [e] ~ [o] с конкретна реализация /и/ ~ [o]), но и *дуудè - дууèжда, наудè - науèжда, пуудè - пууèжда* - Гол. Пом.

С вокално редуване [o] ~ [a], но без реализация на консонантно редуване се срещат производни глагола в Ерк. (тук стб. *вадити, важдѣ* несв. - обвинявам, клеветя - Мъжл.): *навѡд'а - навѡд'ам* - набеждавам, обвинявам. *Момчѣто ми навѡд'ат, че убѣло Ласков., Вѡдиха ма до иднѡ долчѣ.* Ерк. Гласна *a* в основата на несв. в. е отбелязана според Архива на БДР в Лом - *завѡдам*; Кул., Тръст., Плев., Никоп.: *навѡдам* - 'навеждам', 'въвеждам основа при тъкане'. В говора на Н. Над., Хаск. при глагола *-вод-я* и неговите производни също е отбелязан само с вок. редуване от типа [o] - [a] с конкретна реализация /у/ - /а/ без реализация на консонантно редуване: *прѡдѡѡ - прувѡдѡм* - изпращам, пращам.; с консонантно редване [д'] ~ [д]: *прѡдѡѡѡ - прувѡдѡм* - Дерв., Дед.

И при този тип глаголи, наред със старинното редуване [e] - [o] и редуването [o] - [a] се среща редуване редуване [e] ~ [a] или [e] - [и], съпътствани от консонантно редуване [д] ~ [жд]: *зàведà св. - завѡждам* несв. 1. *водя...* *Да те зàведà натàт по дѡбàка.* Ихтим., както и Рад., Врач., Банат., Добр., Соф. Форми с *a* в основата за несв. в. и със съчетание *жд* са отбелязани според Архива на БДР в Лом, Тетев., Ловч., Шум. Търгов., Варн. и др. В някои диалекти глаголите са отбелязани само с вокално редуване [e] ~ [a] без съпътстваща консонантна алтернация се откриват глаголите в говора на с. Габ., Бел., Оряхов. В Севл. и Пловд. е отбелязан несв. в. *зав'адам* според Архива на БДР.: *В Влашката земѣ Стàнка зав'ада.*

С алтернация [e] ~ [a] се среща глаголт и в Момч., См.: *Ут тàm всѣчко збѣрахме та прувѡдахме.; Ала пѡвн'а оште мумѣче мàйка ма прувѡдаше да нѡс'ам кумѣтѣмнѣм хлѣн,* като

тук са отбелязани форми и с вокално редуване [e] ~ [и] при отсъствие на консонантно редуване: *Извѝдат ѝа та са прушт̀ава с вр̀ит род̀н̀инине.*- Момч., См.; Стран. говор: *изв̀идам*; Ропка - *ѝзведа* - *изв̀идам*.; *одв̀идам*, *пов̀идам*, *разв̀идам* - Родоп., *зав̀еждем* и *зав̀иждем* несв., *завед̀е* св. - Банат.

В някои говори се обобщава гласна *a* в основата на св. и несв. в., като се реализира само консонантно редуване [д] ~ [жд]: *òдвада (са)* св. - *одв̀аждам (са)*, *одв̀адам (са)* несв. - 1. отвеждам (се). Без вокални редувания в диалектите глаголите с корен -вод- се срещат в: *з̀в̀оди с̀в* св. - *з̀в̀оджд̀ с̀в* несв. - опложда се (крава или биволица). - Карл. (с постоянно ударение тип *a*); *òдвада* св. - *одв̀аждам* (и *одв̀адам*) несв. - Рад., Врач.; *òдвада* - *одв̀аждам* - Ботевгр. (с акцентна крива *c* ~ *a*); *д̀ва̀дем* св. - *д̀ва̀ждам* (и *д̀ва̀дам*) несв., - Банат.; *прев̀аж̀цам* несв. - откопирвам Самок.

В диалектите се съхраняват архаични по тип вокални редувания - напр. алтернация [e] ~ [o] и [o] ~ [a], които разкриват връзката на съвременната опозиция по вид с опозицията по начин на протичане на действието. Фактът, че този тип противопоставяния се съхраняват в диалектите показва, че опозициите по начин на протичане на действието са все още от съществено значение в народните говори - срв. глаголни противопоставяния като *-нес-а* ~ *из-нос-а* ~ *из-нис-а*; *вед-а* ~ *извод-а* ~ *из-вед-а* ~ *из-вид-а*, *лет-а* ~ *из-лат-а*, и т. н. Вокалните алтернации от типа [e] ~ [o] и [e] ~ [a] са сравнително по-добре съхранени в западните говори, като отразяват опозицията по насоченост - ненасоченост на действието.

4. В областта на акцентните редувания на югозапад най-често възниква алтернация от типа *c* ~ *a* - ... - ..., която обхваща и формите за 1 л. ед. ч. сег. вр. на глаголите на югоизток в рупските говори. На североизток като най-често регистрирана се явява алтернацията тип *b* ~ *a* - ... - ..., която при някои глаголи се среща и на северозапад.

БИБЛИОГРАФИЯ:

- [Авилова] Авилова, Н. С. Вид глагола и семантика глагольного слова. М., 1976.
- [Анастасов, 1986] Анастасов, В. Праславянские итеративные глаголы в развитии болгарского языка. - Балк. езиковедение, г. ХХІХ, 1986, кн. 3, 11-65.
- [Антонова, 1993/94] Антонова, Л. Морфонологични редувания в парадигмата за сегашно време на глаголите в българските диалекти. - Българ. език, 1993/94, кн. 4, 370-374.
- [Байчев] Байчев, Б. Видовата корелация в говора на с. Голица, Поморийско. В: Трудове на ВТУ "Кирил и Методий". Филолог. факултет, т. 10, 1974, N 1, 171-180.
- [Балан, 1952] Балан, Ал. Теодоров Видово превръщане у наши глаголи. - Българ. ез., 1952, кн. 3-4, с. 218-225.
- [Бернщейн] Бернштейн, С. Б. Введение в славянскую морфонологию. - Вопросы языковедения, М. 1968, кн. 4., 43-59.
- [Бояджиев, Т.] Български преселнически говори в Източна (Беломорска) и Западна (Одринска) Тракия. С. 1991.
- [Венедиктов, 1961] Венедиктов, Г. К. Морфологические типы видовых корреляции глаголов движения в болгарском языке. - В: Краткие сообщения Института славяноведения. М. 1961, вып. 30, 84-99.
- [Венедиктов, 1965] Венедиктов, Г. К. Към семантичната характеристика на глаголите в българския книжовен език. - Българ. ез., 1965, кн. 1, 13-31.
- [Грамматика, 1993] Грамматика на старобългарския език, С. 1993.
- [Котова] Котова, Н. Фонологический тип морфем и морфемный анализ. - В: Исследования по славянскому языку. М. 1984, 42-55.
- [Маслов, 1979] Маслов, Ю. С. О типологии чередований - В: Сб. Звуковой строй языка, М. 1979, 195-201.
- [Младенов, М., 1972] Младенов, М. Из българската диалектна морфология. I. (Бележки и материали) - Българ. език, 1972, кн. 3, 239-243.
- [Младенов, Ст., 1941] Младенов, Ст. Етимологически и правописен речник на българския книжовен език, С. 1941.

- [Мъжлекова] Мъжлекова, М. Речник на старобългарски думи в днешните български говори. С., 1990.
- [Първанов] Първанов, К. Из историята на видовото словообразуване (По материали от среднобългарски превод на Манасиевата хроника). — Бълг. език, 1999/2000, 51-56.
- [СТБР] Старобългарски речник. Т. I, С. 1999.
- [Стоянов, Янакиев] Стоянов, Ст., М. Янакиев Старобългарски език. Текстовете и речник. С. 1976.
- [Трубецкой] Трубецкой, Н. С. Некоторые соображения относительно морфонологии. - В: Пражский лингвистический кружок. Сборник статей, Состав., ред. и предисловие Н. А. Кондрашова, М. 1967.
- [Antonova, 2000]
- [Aronson, 1968] Aronson, H. Bulgarian inflectional morphonology. Mouton, 1968.
- [Dostal] Dostal, A. Studie a vidovem systemu staroslovenštine, Praha, 1954.
- [Scatton] Scatton, E. A. Suspension of (dis)palatalization in Southwestern Bulgarian. - Съпоставително езиковедие, 1990, кн. 4-5, 77-83.

Списък на съкращенията на селищните имена

Ард. - Ардинско
 Асеновгр. - Асеновградско
 Бан. - Банско
 банат. - банатски говор
 Бел. - Белослатинско
 Белен. - Беленско
 Белогр. - Белоградчишко
 Белом. Трак. - Беломорска Тракия
 Берк. - Берковско
 Бит. - Битолско
 Благ. - Благоевградско

Боб., Кост. - Бобища, Костурско
 Ботевгр. - Ботевградско
 Бр., Поп. - Бракница, Поповско
 Брезн. - Брезнишко
 Бур., Слив. - Бурел, Сливнишко
 Бург. - Бургаско
 Вард. Мак. - Вардарска Македония
 Вел. - Велешко
 Велингр. - Велинградско
 Вид. - Видинско
 Вис., Сол. - Висока, Солунско
 Вод. - Воденско

Войн., Карл. - Войнягово,
Карловско
Вол., Драм. - Волак, Драмско
Вр. - Врачанско
Габ., Бел. - Габаре,
Белослатинско
Габр. - Габровско
греб., Сил. - гребенски говор,
Силистренско
Говед., Самок. - Говедарци,
Самоковско
Год. - Годечко
Гоцед. - Гоцеделчевско
Гюм. - Гюмюрджинско
Деб. - Дебърско
Дев. - Девинско
Дед. - Дедеагачко
Дерв., Дед. - Дервент,
Дедеагачко
Дим./Царибр. -
Димитровградско/
Царибродско
Добр., Соф. - Доброславица,
Софийско
Дъмб., Кост. - Дъмбени,
Костурско
Ег. Мак. - Егейска Македония
Елен. - Еленско
Ен., Каз. - Енина, Казанлъшко
Еник., Ксант. - Еникьой,
Ксантийско
Ерк. - Еркечко
Етроп. - Етрополско
Загор., Кост. - Загоричане,
Костурско

Заров., Сол. - Зарово,
Солунско
Златогр. - Златоград
Ихт. - Ихтиманско
Исперих. - Исперишко
Кайл. - Кайлярско
Карл. - Карловско
Кич. - Кичевско
Копр. - Копривщенско
Кост. - Костурско
Котел. - Котелско
Кръв., Севл. - Кръвеник,
Севлиевско
Кубр. - Кубратско
Кук. - Кукушко
Кул. - Кулско
Кюст. - Кюстендилско
Лаг., Лер. - Лагени, Леринско
Лер. - Леринско
Лов. - Ловешко
Мад. - Маданско
Мачук., Кост. - Мачуково,
Костурско
Мегл. - Мегленско
Мерт., Сяр. - Мертатево,
Сярско
миз. - мизийски говори
Момч., См. - Момчиловци,
Смолянско
Монт. - Монтанско
Мор. - Морава
Ник. - Никополско
Н. Над., Хаск. - Нова
Надежда, Хасковско
Нс., Вид. - Ново село,
Видинско

Одр. Трак. - Одринска Тракия	Сит. - Ситово
Орях. - Оряховско	См. - Смолянско
Охр. - Охридско	Смол., Пирд. - Смолско,
Паз. - Пазарджишко	Пирдопско
Панаг. - Папангюрско	Соф. - Софийско
Пав. - Павелско	Стзаг. - Старозагорско
Перн. - Пернишко	Стдим. - Станкедимитровско
Петр. - Петричко	Стран. - Странджанско
Пещ. - Пещерско	Страх., Свищ. - Страхилово,
Пир. - Пиротско	Свищовско
Пирдоп. - Пирдопско	Струж. - Стружко
Плев. - Плевенско	Сух., Сол. - Сухо, Солунско
Пловд. - Пловдивско	Съч., Гюм. - Съчанли,
Пожар., Мегл. - Пожар,	Гюмюрджинско
Мегленско	Тод., Вод. - Тодорче,
Поп. - Поповско	Воденско
Пресл. - Преславско	Троян. - Троянско
Пресп. - Преспанско	Тетев. - Тетевенско
Прил. - Прилепско	Тутрак. - Тутраканско
Провад. - Провадийско	Трън. - Трънско
Прос., Сяр. - Просеник,	Тръст., Плев. - Тръстеник,
Сярско	Плевенско
Първом. - Първомайско	Трев. - Тревненско
Рад., Врач. - Радовене,	Търгов. - Търговишко
Врачанско	Търнов. - Търновско
Разл. - Разложко	Хаск. - Хасковско
Разгр. - Разградско	хаск. гр. - хасковски градски
Родоп. - Родопи	говор
Рул., Лер. - Руля, Леринско	Хв. - Хвойна
Рус. - Русенско	Хърс., Мелн. - Хърсово,
самок. гр. - самоковски	Мелнишко
градски говор	Чанак., Чат. - Чанакча,
Санд. - Санданско	Чаталджанско
сев. павл. - северни павликяни	Чепел. - Чепеларско
Свищ. - Свищовско	Черешн., Кост. - Черешница,
Силистр. - Силистренско	Костурско

Чешн., Пловд. -
Чешнигирово,
Пловдивско
Чирп. - Чирпанско
Шум. - Шуменско
Щип. - Щипско
Ямб. - Ямболско

СТБР - Речник на
старобългарски език (вж. цит.
съч.)
Ст. Ян. - Стоянов, Янакиев
(вж. цит. съч.)
суф. - суфикс
съск. - съскава съгласна
шушк. - шушкава съгласна

Съкращения на термини и
понятия:

аор. - аорист
аор. пр. - аористно причастие
бъд. вр. - бъдеще време
гут. - гутурална съгласна
ед. ч. - единствено число
л. - лице
мин. св. - минало свършено
време
мин. несв. - минало
несвършено време
мин. несв. прич. - минало
несвършено причастие
мн. ч. - множествено число
Мъжл. - Мъжлекова (вж. цит.
съч.)
напр. - например
несв., несв. в. - несвършен вид
Сб. Милад. - Сборник на
братя Миладинови (вж. цит.
съч.)
сег. вр. - сегашно време
св., св. в. - свършен вид
срв. - сравни